

Herman Lethmaet en de Goudse Glazen

Manifest van een katholiek vernieuwer

Koen Goudriaan



Eburon
Delft 2018

ISBN 978-94-6301-208-9

Uitgeverij Eburon

Postbus 2867

2601 CW Delft

tel.: 015-2131484 / fax: 015-2146888

info@eburon.nl / www.eburon.nl

Omslagontwerp: Studio Hermkens, Den Haag

Grafisch ontwerp: Textcetera, Den Haag

© 2018 Koen Goudriaan / Fonds Goudse Glazen / Stichting Goudse Sint-Jan. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

Inhoud

Voorwoord	6
Herman Lethmaet en de Goudse Glazen. Manifest van een katholiek vernieuwer	9
Een kleurige etalage van bijbelkennis	9
Herman Lethmaet en zijn <i>Over de vernieuwing van de godsdienst</i>	11
Een invloedrijke Gouwenaar	15
Een eigenzinnige theoloog	17
Lethmaet en het Concilie	19
Bestrijding van ketterij	23
Lethmaet en de samenhang van de glazen	27
Lethmaet, de Schrift en de glazen	35
De prediking en de uitstorting van de Heilige Geest	43
De voortgang van de Kerk	47
Leuven	49
Pastoor Joost Bourgeois	55
Een ijverige zielzorger	59
Katholieke opvolger gezocht	65
Voor en na de Opstand	67
Besluit	73
Noten	76
Bijlage: Herman Lethmaet, <i>Over de vernieuwing van de godsdienst VIII, 16</i>	83
Verklarende lijst van woorden en namen	89
Literatuur	97

Voorwoord

De woorden ‘nae uytwysen die rolle van de glazen’ spelen een sleutelrol in dit boekje. Ze komen voor in het contract van 22 september 1563 tussen Wouter Crabeth en de kerkmeesters. Het beschrijft gedetailleerd de opdracht tot het maken van het raam geschonken door het kapittel van Oudmunster te Utrecht.

Uit die verwijzing naar een ‘rolle’ blijkt dat dit glas – de geboorte van Christus – onderdeel vormt van een vooraf ontworpen iconografisch schema. Helaas is dit ‘masterplan’ verloren gegaan, maar de vraag van wie dit zou kunnen zijn en wat het achterliggende concept is geweest, zijn vragen die tot op vandaag spelen in het onderzoek naar de glazen.

Nu is Herman Lethmaet al vanaf het moment dat het (wetenschappelijk) onderzoek naar de Goudse glazen begon, beschouwd als een invloedrijk figuur bij de totstandkoming. Gouwenaar van geboorte, participierend in het netwerk van Erasmus, doctor in de theologie, bekleedde hij als deken van Sint-Marie en plaatsvervangend bisschop aanzienlijke functies in het bisdom Utrecht.

Uiteindelijk zijn vanuit de bisschopsstad vijf glazen aan de Sint-Jan geschonken; de betekenis van Lethmaet is vooral gezocht in zijn rol als spil in de campagne om sponsors te werven. Het accent op die bemiddelende rol is gebaseerd op een mededeling door de Goudse geschiedschrijver Walvis, dat in 1553 een Goudse delegatie met hem in onderhandeling was over al eerder toegezegde glazen.

In *Gespiegeld in kerkeglas* (1947) beklemtoont de auteur, A.A.J. Rijkssen, die rol maar verbindt hij het beeldprogramma met Erasmus’ gedachtegoed: ‘er leefde (in Gouda), zo schrijft hij, belangstelling voor Erasmus, wat meebracht dat men openstond voor de nieuwe cultuur’.

Die verbinding die Rijkssen als eerste terecht constateerde, heeft niet alleen Lethmaet in de schaduw gesteld, maar was tegelijk aanzet

de grootste van de bijbels humanisten meer en meer als dé vertolker van de theologische grondtoon van de glazen te presenteren en hem als icoon van Gouda te annexeren, mede vanwege zijn Goudse wortels – die overigens blijkens een zeer recente archiefvondst minder hecht zijn dan steeds is aangenomen. Dat heeft er, ter illustratie, toe geleid dat niet eens zo lang geleden Erasmus' traktaat *Convivium Religiosum* naar voren is geschoven als waarschijnlijke bron van het masterplan van de glazen.

Dit boekje is de uitwerking van de lezing die Goudriaan op de Goudse Glazendag in 2017 heeft gegeven. 'In grote lijnen', zo schrijft hij, 'bevestigt het onderzoek de gangbare opvatting over de rol van het humanisme. Maar we kunnen nu veel preciezer zijn'. Die bewering is niet onjuist, maar doet onvoldoende recht aan de vernieuwende interpretatie die hij biedt. Erasmus moet zijn podiumpositie afstaan aan Lethmaet als 'inventor' van het oudste beglazingsprogramma. Hoewel al eerder een suggestie in die richting was gedaan, toont Goudriaan aan de hand van Lethmaets traktaat *Over de vernieuwing van de godsdienst* overtuigend aan dat de iconografie van de glazen de uitwerking is van de daarin verwoorde theologie. Zijn analyse brengt bovendien de omvang en de inhoud van het beglazingsprogramma van de 'rolle' die in de overeenkomst van 1563 wordt genoemd, scherper in beeld. Tenslotte wordt duidelijk dat de pre-reformatorische glazen uit het koor en het transept een zelfbewust manifest zijn van een door kerk en stadsbestuur gesteunde vitale vernieuwingsbeweging binnen de katholieke kerk die door de ontwikkelingen van 1572 tamelijk abrupt werd omgebogen.

Dit onderzoek is van belang voor de interpretatie en de kennis van de ontstaansgeschiedenis van de Goudse Glazen. Daarin ligt dan ook de reden van deze uitgave door de Stichting die het vergroten van de kennis van de glazen beoogt.

Het bestuur van de Stichting Goudse Sint-Jan
Tom Hage, voorzitter



Afb. 1 Interieur van de Sint-Janskerk (Foto: Harry Anders)

Herman Lethmaet en de Goudse Glazen. Manifest van een katholiek vernieuwer

Een kleurige etalage van bijbelkennis

Een wandeling door de Goudse Sint-Janskerk is een ontdekkingsstocht door een meer-dan-levensgrote Geïllustreerde Bijbel (afb. 1). De glazen in de kooromgang stellen episoden voor uit het leven van Johannes de Doper, de naamgever van de kerk, afgewisseld met scènes uit het leven van Jezus zelf. Centraal in de lengte-as van de kerk staat glas 15 opgesteld. Dat gaat over de *Doop in de Jordaan*, een sleutelmoment in de levensloop van allebei de hoofdpersonen. In het noorderdwarschip trekt het *Koningsglas** de aandacht, een geschenk van koning Philips II (glas 7). Het *bovenregister** laat de *Inwijding van de tempel door Salomo* zien; beneden zien we het *Laatste Avondmaal*. Recht ertegenover vinden we nog een glas dat een voorstelling uit het Oude Testament combineert met een uit het Nieuwe: het *Offer van Elia* en de *Voetwassing* (glas 23). Bijbelse taferelen zijn ook te zien in de zijbeuken van het schip. Een voorbeeld is de *Prediking van Philippus* (glas 24).

Op enkele uitzonderingen na dateren de glazen van na de grote brand die de Sint-Janskerk in januari 1552 trof. Alleen sommige Apos-telglazen* – in de lichtbeuk van het koor – hebben de brand overleefd. Zij zijn daarom iets ouder dan de rest van het ensemble. De Goudse glazen stammen dus uit de eeuw van de Hervorming. Dat is een periode waarin de bijbel meer dan ooit tevoren in het centrum van de aandacht stond.

Dit boekje gaat over het verband tussen de glazen en de godsdienstige veranderingen van de zestiende eeuw. Het is een bewer-

king van de lezing op de Goudse Glazendag van 2017, het jaar van de Lutherherdenking. Maar Luther zelf komt in het boekje nauwelijks ter sprake, en Calvijn evenmin. Gedurende het belangrijkste deel van de campagne van herbeglazing was de Sint-Janskerk een rooms-katholieke kerk. Sporen van de grote Hervormers zijn er dan ook niet aan te treffen. Ter verklaring van het schriftuurlijke* karakter van de glazen moeten we daarom denken aan het bijbels humanisme*.

De laatste twintig jaar heeft wetenschappelijk onderzoek naar de betekenis en de samenhang van de glazen veel nieuwe inzichten opgeleverd. In de jaren 1997-2002 verschenen de drie aan de Sint-Janskerk gewijde delen van het internationale standaardwerk *Corpus Vitrearum Medii Aevi*, en ook daarna heeft het onderzoek niet stilgestaan. Pas nu beseffen we hoe grondig de bijbelkennis is die in de glazen is verwerkt. We hebben ook sterke aanwijzingen gekregen dat het glazenensemble op een masterplan is gebaseerd. In grote lijnen bevestigt het onderzoek de gangbare opvatting over de rol van het humanisme. Maar we kunnen nu veel preciezer zijn.

De opzet van dit boekje laat een uitputtende behandeling van alle glazen niet toe. In plaats daarvan wordt een selectie gemaakt die de stelling van het betoog illustreert. Die luidt dat ook in de Kerk van Rome met een frisse blik naar de bijbel werd gekeken en dat daaruit inspiratie werd geput om het godsdienstig bestel vanbinnenuit te vernieuwen. De glazen weerspiegelen deze nieuwe start. Maar de richting die de hervorming moest inslaan werd pas met enig zoeken en tasten gevonden. Wie vertrouwd is met het latere katholicisme, waarin de resultaten van het Concilie van Trente* waren uitgekristalliseerd, raakt door het onbestemde klimaat van het midden van de zestiende eeuw gemakkelijk in verwarring.

Twee historische personen dienen als gids bij de wandeling langs de glazen. De eerste en belangrijkste is Herman Lethmaet, een geboren Gouwenaar die naam maakte als theoloog en hoge functies in de Kerk bekleedde. In zijn jonge jaren had Lethmaet met Erasmus in contact gestaan. Erasmus zelf, de grote inspirator van het bijbels humanisme, blijft in het relaas dat volgt op de achtergrond; de reden

waarom zal worden uiteengezet. Lethmaet's werk *Over de vernieuwing van de godsdienst* blijkt een sleutel te bieden voor het begrip van de Goudse Glazen.

Onze tweede gids is de Zuid-Nederlander Joost Bourgeois. Hij diende Gouda als pastoor gedurende de tijd dat de herbeglazing in volle gang was. De stad beschouwde zich in die jaren als goed-katholiek. Bourgeois zelf was een voorvechter van het katholieke herstel en een ijverige, volgens sommigen overijverige zielzorger, die zijn taak aan het hoofd van de geestelijkheid van de Sint-Janskerk uitermate serieus nam.

Aan het eind komt de vraag aan de orde hoe diep de breuk was in de geschiedenis van Gouda toen in 1572 de Opstand tegen koning Philips II uitbrak en het protestantisme werd geïnstalleerd als publieke godsdienst. Uit die tijd stamt glas 1: *De vrijheid van consciëntie*. Op het eerste gezicht zijn we daarmee in een heel ander geestelijk klimaat beland. Maar is dat werkelijk zo?

Herman Lethmaet en zijn *Over de vernieuwing van de godsdienst*

Christus stelde als het ware gradaties vast [...] van goddelijke zekerheid inzake de godsdienst. Op de eerste trede stelde hij het getuigenis van Johannes de Doper. Daar zette hij onmiddellijk zijn eigen werken naast, maar geplaatst op een iets hogere trap van belangrijkheid. 'Ik heb'- zegt hij – 'een getuigenis groter dan dat van Johannes. De werken namelijk die mijn Vader mij gegeven heeft om te doen, getuigen van mij.' Maar boven deze twee gaf hij de voorrang aan dat bekende hemelse getuigenis van zijn Vader. Hij voegt er namelijk aan toe: 'En de Vader die mij gezonden heeft, die heeft getuigenis van mij afgelegd', namelijk toen Christus gedoopt werd en toen hij zich bij de Transfiguratie* aan drie discipelen* vertoonde: [...] 'Dit is mijn geliefde Zoon enz. ...'



Afb. 2

Jezus' getuigenis over zichzelf.
Sint-Janskerk, glas 16.

Deze woorden vinden we op een opvallende plek in Herman Lethmaet's *De instauranda religione (Over de vernieuwing van de godsdienst)*.¹ Het werk bestaat uit negen 'boeken' (hoofdstukken zouden wij nu zeggen); de aangehaalde passage staat aan het begin van de laatste paragraaf van boek VIII. Dat is veruit het langste boek uit het werk en handelt over 'Het gezag van de Schriften'.

Het bijbelgedeelte dat Lethmaet hier bespreekt is Johannes 5: 33-37. Dit is een onderdeel van de uitvoerige predikatie waarmee Jezus reageerde op de verontwaardiging die hij had opgeroepen door op de sabbat* een verlamde te genezen.

Maar ik heb een belangrijker getuigenis dan Johannes: het werk dat de Vader mij gegeven heeft om te volbrengen. Wat ik doe getuigt ervan dat de Vader mij heeft gezonden. De Vader die mij gezonden heeft, heeft dus zelf een getuigenis over mij afgelegd.²

Lethmaet legt deze bijbeltekst uit met het oog op het feit dat het christelijk geloof een geopenbaarde godsdienst is. Maar aan bezoekers van de Sint-Janskerk valt meteen de verwantschap op met niet minder dan drie naburige glazen in de kooromgang. De tekst uit Johannes 5 zelf is het onderwerp van glas 16, *Jezus' getuigenis over zichzelf* (afb. 2). In een beeldinzet in dit glas vinden we het getuigenis van Johannes de Doper: 'Hij moet groter worden en ik kleiner':³ de eerste van de drie treden (afb. 3). Bij de tweede trede die Lethmaet onderscheidt, gaat het om de vele wonderen die Jezus doet, het onderwerp van glas 18, *De vraag van Johannes de Doper aan Jezus*. Vanuit de gevangenis heeft Johannes de vraag laten overbrengen: 'Bent u degene die komen zou?' Jezus antwoordt met te wijzen op zijn werken: 'Blinden kunnen weer zien en verlamden weer lopen, mensen met huidvraat worden gereinigd en doven kunnen weer horen, doden worden opgewekt en aan armen wordt het goede nieuws bekendgemaakt' (afb. 4).⁴ Het derde en hoogste getuigenis, dat van de Vader, wordt door Lethmaet uitgelegd